

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم، بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين
و الصلاة و السلام على مولانا و سيدنا و نبينا محمد و آله أجمعين.

عرض سلام و ادب و احترام داریم خدمت مخاطبان فرهیخته و عرض تبریک ایام موفور
السرور رجبیه میلاد امام علی (علیه السلام) را پشت سر گذاشتیم و در آستانه‌ی رسیدن به ۲۷
رجب هستیم، و تشکر می‌کنم از حضور گرم دوستان در کارگاه.

این جلسه آخرین جلسه‌ی کارگاه هست و به بخش دوم رویکرد اقتصادی می‌پردازیم، در
طول این کارگاه یعنی شانزده جلسه توانستیم سه رویکرد: علمی، سیاسی و اقتصادی را -الحمدلله-
بررسی کنیم، رویکرد تمدنی را هم که منتفی دانستیم؛ چون در رویکرد علمی و هم چنین اجتماعی
و اقتصادی و فرهنگی به آن خواهیم پرداخت و خود "رویکرد تمدنی" یک عبارتی است که معنای
محصلی هنوز پیدا نکرده، ان شاءالله در کارگاه آینده به رویکرد اجتماعی و فرهنگی خواهیم
پرداخت، شاید اگر رویکردهای مطرح شده مثل علمی و اقتصادی را مختصرتر می‌کردیم
می‌توانستیم در این کارگاه هم به آن دو رویکرد بپردازیم، اما مطالعه‌ای که کردیم دیدیم که آن
دو رویکرد بسیار بسیار مهم هستند و کار کمتری هم درباره‌ی آن دو رویکرد انجام شده، و از این
جهت هم با توجه به کار اندکی که شده -به خصوص در این بازه‌ی زمانی- ما آن دو رویکرد را
فراجنسیتی مطرح خواهیم کرد؛ یعنی دیگر در قالب نظام موضوعات زنان مسلمان نخواهد بود
بلکه به صورت کلی -اعم از زنان و مردان- مطرح خواهد شد، البته باز هم در قالب نظام موضوعات
ولی وارد تفصیل مطالب نخواهیم شد، بلکه موضوعاتی که جای کار دارد معرفی خواهیم کرد.

زمان برگزاری را هم ان شاءالله خدمتتان عرض خواهیم کرد.

اما قبل از اینکه وارد این رویکرد اقتصادی بشویم ما لازم می‌دانیم یک کتابی را خدمتتان
معرفی کنیم با توجه به این که در جای‌جای مباحث ما رجوع و استناد به قرآن داشتیم کتاب خوبی
در این باره نوشته شده با عنوان «جنسیت و زبان قرآن» [اثر] جناب آقای دکتر مجید دهقان،
مرکز تحقیقات زن و خانواده آن را منتشر کرده، در سال ۱۳۹۴ هم چاپ اولش هست، کتاب،

کتاب جالبی هست، ان شاءالله فهرست این کتاب را در گروه خواهیم گذاشت که می‌تواند کمک کند به ارتقای مطالعات تاریخی زنان به خصوص با رویکرد قرآنی.

ادامه / رویکرد اقتصادی

اما بحث ما «رویکرد اقتصادی» قسمت‌هایی را در جلسه‌ی قبلی عرض کردیم خدمتان، الان محور بحث ما بحث "درآمدها" و "هزینه‌کردهای" زنان هست در این دوره.

درآمدهای زنان در دوران حضور

اما درآمدها، یعنی خانم‌ها در این دوره از چه راه‌هایی درآمد داشتند؟ ما می‌توانیم یک تقسیم‌بندی کلی داشته باشیم و این که این درآمدها را تقسیم کنیم به: اشتغال و غیر اشتغال.

۱- درآمدهای زنان از راه اشتغال:

اشتغال یعنی زنان مشغول به کار می‌شوند، کار می‌کنند، و درآمد کسب می‌کنند که در جلسه‌ی قبل به این موضوع پرداختیم و مقاله‌ای هم معرفی کردیم با عنوان «گونه‌شناسی اشتغال زنان در عصر نبوی؛ پژوهشی در تاریخ و سیره اجتماعی» نوشته‌ی خانم فاطمه‌ی رضوانی که خیلی خوب این موارد اشتغال در عصر رسالت را بیان کرده بود و ما می‌توانیم همین را سرایت بدهیم به عصر بعد از رسالت: عصر خلفا، عصر امویان و عصر عباسیان.

در همین جا بحث بکنیم که در عصر رسالت ما اشتغال‌ها را می‌توانستیم به دو قسمت تقسیم بکنیم: اشتغال‌های مشروع و اشتغال‌های نامشروع؛ یعنی کسب‌هایی که مشروع است و کسب‌هایی که درآمد آن نامشروع است و زنان نهی شدند از این که وارد این کسب‌ها بشوند.

۱-۱- اشتغال‌های مشروع (درآمدهای مشروع):

خوب اشتغال‌های مشروع را عرض کردیم، تکیه‌ای روی مغزل هم داشتیم.

۱-۲- اشتغال‌های نامشروع (درآمدهای نامشروع):

اما اشتغال‌های نامشروع در روایات گوناگون بیان شده، مثلاً یکی از این اشتغال‌های نامشروع که خیلی واضح است تن‌فروشی هست، این که حالا ممکن است در برخی از روایات به این اشتغال پرداخته شده به خاطر این بحث هست که در جاهلیت چنین کاری می‌کردند، حالا یا زانی داشتیم که به عنوان "اعلام‌الرایات" معروف بودند یا این که برخی از متمولین کنیزان خودشان را وادار به این کار می‌کردند و از آن راه اکتساب می‌کردند و یا ممکن بود که مثلاً خویشان خود را وادار به این کار زشت بکنند که اسلام به شدت با این کار برخورد کرده.

اما شغل دیگری که باز روی آن تکیه شده و جای بحث دارد بحث "مُغْنِيَه" هست؛ یعنی زن یا کنیزی که در مجالس غنا که عمدتاً برای لَهو و لعب برگزار شده بود و اشعار ناچور در آن‌ها خوانده می‌شد شرکت می‌کرد، می‌خواند، و خوب ممکن بود که همراه این خواندن رقص هم باشد، و این کار هم حرام اعلام شده، نامشروع اعلام شده که این را باید در بحث غنا اگر ان‌شاءالله در بحث رویکرد اجتماعی به آن رسیدیم بحث مفصل‌تری بکنیم که اصلاً غنا در آن زمان از نظر موضوعی چی بوده؟ و چگونه اجرا می‌شده، برگزار می‌شد؟

در عرصه‌های دیگر مثل عرصه‌ی آرایش کالا به زن اجازه‌ی آرایشگری دادند، اما از برخی از موارد نهی کردند، مثل مثلاً "واصله"، "مستوصله"، واصله یعنی زنی که آرایشگر است موی زنی دیگری را می‌برد و به زن دیگری وصل می‌کند، حالا این‌ها در کتاب مکاسب محرمه از شیخ انصاری و دیگر علمای بزرگوار بحث‌هایی شده که چه هست و آیا امروز هم می‌تواند مصداق داشته باشد یا نه و طبیعتاً یک حکم فقهی پیدا می‌کند که باید به احکام فقهی علمای معاصر مراجعه کنیم.

خوب با این صحبت‌ها بحث اشتغال را می‌بندیم، و می‌رویم سراغ مواردی که زنان از غیر راه اشتغال درآمد داشتند.

۲- درآمدهای زنان از راه غیر اشتغال:

خوب این‌ها را می‌توانیم در چند عرصه بررسی کنیم:

۱-۲- ارث:

یکی از آن‌ها بحث ارث است که باز در جلسه‌های گذشته توضیحاتی در این باره دادیم، و زنان هم از شوهران خودشان، هم از پدران خودشان، خواهران و برادران خودشان و فرزندان خودشان -چه دختر و چه پسر- ارث می‌بردند، و برخی از مواقع هم درآمدهای سنگینی از این ارث کسب می‌کردند، درباره‌ی ثروت حضرت خدیجه (سلام الله علیها) گفته شده که از شوهران قبلی خودش این ثروت را کسب کرده بود، عمده‌ی این ثروت را، و برخی هم که قائلند به این که حضرت شوهری نداشته قبل از پیامبر (صلی الله علیه و آله)، می‌گویند از نزدیکان خودش، و در طول بازه‌ی زمانی بحث ما این مساله‌ی ارث فراوان اتفاق افتاده.

۲-۲- عطا:

اما مورد دیگر بحث عطا هست در دوره‌ی اسلامی؛ یعنی پولی که حکومت به شهروندان خودش می‌پرداخته که خوب این پول در دوره‌ی فتوحات به خصوص روزافزون شده و به خصوص وقتی که عمر دیوان را تاسیس کرد، حالا در سال ۱۵ گفتند و در سال ۲۰ هم گفتند که سال ۲۰ قوی‌تر است، و ملاک انسان بود، شهروندی که انسان باشد، حالا کودک باشد، بزرگسال باشد، زن باشد و مرد باشد، همان طور که می‌دانید این نظام هم به گونه‌ای نظام طبقاتی بود؛ یعنی اصل در آن مساوات نبود، و به نسبت نزدیکی به پیامبر (صلی الله علیه و آله) و نیز تلاش‌هایی که داشتند این [عطا] پرداخت می‌شده، و مثلاً هاشمی‌ها بیش از غیر هاشمی‌ها، مهاجرین مثلاً بیش از غیر مهاجرین، بدریان و همین طور ما بین بدر و فتح مکه، و خوب این نظام در کتاب‌های تاریخی به خصوص تاریخ طبری آمده. اما بحثی که مرتبط به ما می‌شود این که قله‌ی این پرداخت به زنان پیامبر (صلی الله علیه و آله) بوده و قله‌ی زنان پیامبر (صلی الله علیه و آله) هم عایشه بوده که به زنان پیامبر (صلی الله علیه و آله) گفته شده ده هزار درهم پرداخت می‌شد و به عایشه دوازده هزار درهم، البته توجه عایشه به مال در گزارش‌های دیگر هم آمده، مثلاً از پدرشان هم تقاضای مال داشتند، به هر حال این مقدار درآمد زنان بوده. در بحث بیت‌المال کوفه هم که بحث می‌کردیم آمده که مثلاً "عریف" کسی بوده که متولی پرداخت صد هزار درهم به افراد بوده با توجه به آن کم و زیادی که افراد قبیله داشتند، و یکی از وظایفش این بود که اگر نوزادی متولد می‌شود اسم

او را ثبت بکند، و اگر کسی از دنیا می‌رفت اسمش را حذف بکند، و این مقداری که عطا می‌شد به زن و مرد عطا می‌شد، ملاک همان شهروندی مسلمانی بود، خوب طبیعتاً یک درآمدی هم زنان را داشتند. البته این‌ها بیشتر در همان صدر اسلام بود، دیگر در دوره‌ی امویان و عباسیان و این‌ها این نظام به این صورت به هم خورد. این هم راه دوم.

۲-۳- هدیه:

راه سوم هدیه بود، هدیه باز مردان به زنان خودشان، به دختران خودشان، هدایای فراوانی داشتند، به عنوان مثال بهترین مثال آن هدایایی بود که پیامبر اعظم (صلوات الله علیه و آله) به حضرت فاطمه (سلام الله علیها) داشتند که مصداق بارز آن باغ‌های هفتگانه‌ی مخیریق هست که یکی از آن‌ها مشربیه‌ی ام‌ابراهیم هست، مخیریق از ثروتمندترین بزرگان یهود بود که در جنگ احد با این که یهودی بود شرکت کرد و اختیار اموالش را داد به پیامبر اعظم (صلوات الله علیه و آله)، و پیامبر (صلی الله علیه و آله) این باغ‌ها را در زمان حیات خودشان هدیه کردند به حضرت فاطمه‌ی زهرا (سلام الله علیها)، و البته یا همان زمان یا کمی بعد این هدیه به نحو وقف بود؛ یعنی وقف بر فاطمه شد که حالا ما می‌توانیم عنوانش را عوض کنیم و این‌ها را وقف بدانیم، وقف است بر شخص، در روایاتی هم به این مطلب اشاره شده مثل روایت فروع کافی جلد ۷ صفحه ۴۸-۴۷، البته چاپ‌های قدیم‌تر، و این وقف حالا در دوران‌های بعدی -غیر از آن دوران‌های صدر اسلام یعنی بلافاصله پس از وفات نه- پس از مقدار زمانی وصیت‌نامه‌ای برای آن گزارش شده در منابع شیعی و کیفیت تقسیم آن گفته شده که مثلاً این بر اولاد حسن و حسین (علیهما السلام) هست و پس از آن بر فرزندان اولاد امام حسین (علیه السلام) که در منابع شیعی به این پرداخته شده، مقاله‌ای هم نوشته شده با عنوان «موقوفات فاطمه سلام الله علیها»^۱ به قلم جناب آقای احمد زمانی که ان‌شاءالله در گروه می‌فرستیم، یک بحثی که در این بحث هدیه هست ارتباط تنگاتنگی دارد با بحث مهر و مهرالسنه که ان‌شاءالله در بحث مهر که عن قریب به آن می‌رسیم، بحث خواهیم کرد.

۱ آدرس مقاله در سایت پرتال جامع علوم انسانی:

<https://ensani.ir/fa/article/54684/س-فاطمه-موقوفات>

خوب همین جا می‌رسیم به بحث مهریه، خوب یکی از مهم‌ترین راه‌های ثروت زنان بحث مهریه هست، مهریه‌ای که مردان به آن‌ها پرداخت می‌کنند، بر خلاف امروزه که می‌گویند مهر را کی داده، کی گرفته، و خوب مشکلات حقوقی فراوانی که پیش می‌آید، رسم اسلامی و اصلا حکم فقهی و قانونی این بوده که مهر پرداخت بشود به خود زن، و حتی نهی کردند از این که پدر چیزی از این مهر را تصرف کند، در دوره‌ی جاهلیت در برخی از قبایل مرد پرداخت می‌شده، مثل بحثی که الان در بحث برخی از طوایف هست با عنوان "شیربها" است که مشروع هم نیست که داماد یک چیزی را به عنوان حق شیر به پدر و مادر و عمدتا پدر پرداخت می‌کند، پدر عروس، نه، این مهر ملک زن می‌شده و معمولا قبل از زفاف یا اوایل عروسی پرداخت می‌شده و مال زن می‌شده، کما این که در ازدواج حضرت علی و حضرت فاطمه (سلام الله علیهما) می‌بینیم که حضرت علی (علیه السلام) با این مهر جهیزیه تهیه کرده، ما در احکام اسلامی چیزی به نام جهیزیه نداریم، این فرهنگ ایرانی ماست که جهیزیه پرداخت می‌کنیم و واجب هست پرداخت بکنیم، در زندگی امام علی (علیه السلام) می‌بینیم که جهیزیه با مال امام علی (علیه السلام) که به عنوان مهر پرداخته شده تهیه شده، و طبیعتا ملکیتش هم از آن حضرت فاطمه‌ی زهرا (سلام الله علیها) بوده.

در بحث مهر مطالب فراوانی مطرح شده، یک رساله‌ی خوبی خانم دکتر اعظم رضانی در سال ۱۳۹۷ در دانشگاه معارف دفاع کرده که ظاهرا در گروه ما هم تشریف داشته باشند با عنوان «فرایند تحول تاریخی سنت اجتماعی مهریه در فرهنگ اسلامی تا پایان قرن چهارم هجری» که پیشنهاد می‌کنیم هر چه زودتر چاپ بشود، از ایشان تقاضا کردم که این رساله را برای من بفرستند و من هم ان شاء الله فهرست این رساله‌ی وزین را در گروه می‌گذارم. یک مقاله‌ای هم در درآوردند «بررسی و تحلیل مهریه‌ی دختران پیامبر (صلی الله علیه و آله)»^۱ و در آن فقط به بحث دختران پیامبر (صلی الله علیه و آله) پرداختند که ای کاش فرصت می‌کردند قسمت‌های دیگر را هم به صورت مقاله در بیاورند، خوب این را تا قرن چهارم مهریه را بررسی کرده و به مباحث مختلف و خوبی هم پرداخته، مثلا یکی از آن مباحث بحث مهرالسنه هست؛

۱ آدرس مقاله در سایت پرتال جامع علوم انسانی:

<https://ensani.ir/fa/article/400197/ص-پیامبر-دختران-مهریه-تحلیل-و-بررسی>

یعنی مهری که پیامبر (صلی الله علیه و آله) برای همسران خودش قرار داده، و درباره‌ی مقدار آن مباحث مختلفی مطرح شده، اما آنچه که مشهور این است که پانصد درهم بوده، البته غیر از ام‌حبیبه که نجاشی مهرش را داد، خوب پانصد درهم را گفتند دوازده اوقیه و نش، "اوقیه" چهل درهم بوده، "نش" نصف اوقیه است، ۴۰×۱۲ می‌شود ۴۸۰ درهم، نش هم ۲۰ درهم، می‌شود ۵۰۰ درهم.

خوب چند بحث در این جا هست:

مقدار مالی امروزی مهرالسنه:

یکی از آن مباحث مقدار مالی آن هست و این که امروزه چه مقدار هست آن مهر، سرکار خانم رضائی باز بحث کردند که این را آیا ما به نقره حساب کنیم و یا به طلا، در آن زمان نقره ارزش بالایی داشته و یک دهم طلا بوده ارزش آن، اما الآن نقره ارزش چندانی نسبت به طلا ندارد، و ایشان در همان سال ۱۳۹۷ ارزش این مهریه را به نقره ۲۷۰ هزار تومان درآورده که خوب طبیعتاً امروزه چیز چندانی نشده، اما هر ده درهم یک دینار می‌شده، و اگر ما بخواهیم پانصد درهم را به دینار حساب بکنیم می‌شود پنجاه دینار، حالا پنجاه مثقال مثلاً طلا، پنجاه دینار که هر مثقال چهار و خورده‌ای گرم هست، و در سال ۱۳۹۷ (دقیقاً $۱۳۹۷/۷/۱۵$) مقداری که درآورده ۶۲ میلیون بوده، یعنی این مهر معمول ۶۲ میلیون ارزش داشته و می‌شده لوازم خرید، البته این سال ۱۳۹۷ است که با ۶۲ میلیون خیلی بوده، و الآن هم ما می‌توانیم حساب بکنیم، مثلاً چگونه حساب بکنیم؟ مثلاً حساب بکنیم دیه انسان ده هزار درهم یا هزار دینار است، خوب پنجاه می‌شود یک بیستم $\left(\frac{۱}{۲۰}\right)$ ، یا مثلاً صد شتر، بینیم صد شتر چه قیمتی دارد، باز بینیم که این مهر چه نسبتی با آن دارد، این مقدار پانصد چه نسبتی با صد شتر دارد، یک بیستم صد شتر چند شتر می‌شود، یا هزار گوسفند، یک بیستم هزار گوسفند چه مقدار می‌شود، می‌توانیم دیگر تقریبی مقدار مالی مهر را به دست بیاوریم، حالا ما که ازدواج می‌کردیم از باب تبرک مثلاً می‌گفتند که مهرالسنه ۲۶ تومان، بیست و شش تومان است، نه [بیست و شش] هزار تومان، حالا این مثلاً قبل از انقلاب بوده، کی بوده، حالا شاید هم الآن این گونه تصور داشته باشند که مهرالسنه چیز اندکی هست، ولی با این احتسابی که بنده کردم احتمالاً از صد میلیون هم بیشتر باشد، حالا چون دامدار نیستیم

قیمت شتر و گوسفند و این‌ها دستمان نیست -حالا البته شتر متوسط، گوسفند متوسط- نتوانستم دقیق برایتان حساب بکنیم، ولی خوب به هر حال با توجه به حسابی که کردیم یک بیستم دیه‌ی انسان است، پس این مقدار، مقدار معتنا به بوده.

مالیت بودن مهرالسنه یا نماد بودن آن، و حکم مقدار بالاتر از آن:

اما بحث دیگر در رابطه با حکم شرعی است که آیا این مهرالسنه بیشتر جنبه‌ی مالیت آن مطرح است یا جنبه‌ی نماد بودن آن؟ و آیا بالاتر از آن حرام، مکروه یا چیست؟ آنچه که ما می‌توانیم از گزارش‌ها به دست بیاوریم این است که مهرالسنه به عنوان یک نماد بیشتر مطرح بوده، یعنی این که به هر حال زن‌ها مهرشان آن چنان سنگین نباشد، از طرفی که مرد نتواند آن‌ها را پرداخت بکند و ازدواج سخت بشود، و از طرف دیگر به مقداری باشد که در زمان خودشان با آن مقدار بتوانند لوازم و اثاثیه‌ی یک زندگی معمولی را خریداری کنند، مثل آن چه که در زمان امام علی (علیه السلام) بود که مشهور است، اما مقدار بالاتر از آن حرام نیست، و چه در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) و چه در زمان‌های بعد فراوان بوده که آیه‌ی قرآن هم دلالت بر همین دارد، کلمه‌ی "قنطار" که اگر به این زنان قنطاری هم دادید از آن‌ها پس نگیرید و تثبیت شده باشد که در جلسه‌ی گذشته به آن پرداختیم، "قنطار" یعنی مال کثیر است، اما در طول زندگی ائمه (علیهم السلام) می‌بینیم که تکیه داشتند بر این مهرالسنه به عنوان یک نماد، مثلاً وقتی مامون خواهر خودش را ام‌حبیبیه یا ام‌حبیب به عقد امام رضا (علیه السلام) درمی‌آورد مهری که امام رضا (علیه السلام) می‌دهند همین مهرالسنه است، می‌خواهند تبلیغ بکنند، هم سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) را و هم مقدار مهریه را، و یا باز می‌بینیم در این زمان امام جواد (علیه السلام) که دختر ام‌فضل را به ازدواجشان درمی‌آورند باز همین مهریه را تاکید دارد، همین مقدار را، مقدار مهرالسنه را تاکید دارند، این در حالی است که در این بازه‌ی زمانی ما رکورد مهر را خود مامون شکسته که وقتی با پوران دختر ابن سهل ازدواج می‌کند گفته شده که یک صد هزار دینار و پنج میلیون درهم مهر او کرده و یا گفته شده هزار قطعه‌ی یاقوت که شاید تجملی‌ترین مراسم ازدواجی بوده که در این دوره‌ی ما اتفاق افتاده، و به قول امروزی‌ها حسن بن سهل خیلی خیلی بیش از سنگ تمام گذاشته که حتی صدای مامون را هم درآورده و مامون گفته "لا خیر فی السرف" یعنی خیری در اسراف نیست، و او هم جواب داده که "لا سرف فی الخیر"، حالا این خرج‌های تجملاتی را خیر

تصور کرده و گفته اسرافی در خیر نیست. در همین زمان هاست که امام رضا و امام جواد (علیهما السلام) این مهر را دارند ترویج می‌کنند که خود این می‌تواند -به اصطلاح- یک معنا و مفهوم خاصی در مقابل آن تجملات مامون و حسن بن سهل و این گونه افراد باشد، پس بنابراین ما در خود سیره‌ی ائمه (علیهم السلام) می‌بینیم که چه برای خودشان، چه برای دخترانشان، خواهرانشان و خویشانانشان این مهر را و این سبک زندگی را ترویج می‌کردند، و تاکید داشتند که سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) مورد توجه قرار بگیرد.

هدیه‌ی کنار مهریه

خوب بحثی که درباره‌ی هدیه داشتیم این‌جا مطرح می‌کنیم و اگر ائمه (علیهم السلام) یا برخی از افراد دیگر که مقید به سنت بودند می‌خواستند به زن چیزی اضافه بر مهر بدهند آن را به عنوان نحله می‌دادند، به عنوان هدیه می‌دادند، مثلاً درباره‌ی امام حسن (علیه السلام) گفته شده که هزار دینار به جده هدیه داد، یا امام جواد (علیه السلام) مثلاً صد هزار درهم به عنوان نحله یا هدیه به ام‌فضل داد، یا مثلاً می‌بینیم که امام حسین (علیه السلام) ام‌کلثوم دختر عبد الله بن جعفر را به عقد قاسم بن محمد بن جعفر درمی‌آورد، دختر خانمی که معاویه برای یزید خواستگاری کرده بوده و امام جلوی آن را می‌گیرد و او را به عقد پسر عموی خودشان درمی‌آورند و مهرالسنه به ایشان می‌دهند و یک باغی که داشتند و درآمد خوبی داشته آن را به عنوان هدیه می‌دهند به این دختر، و خوب طبیعتاً با توجه به زمان و خرج زندگی یک کار معقولی بوده، خوب این هم یک بحث است، پس ببینید درباره‌ی بحث زنان یکی از مهمترین درآمدها آن‌ها -به خصوص زمانی که از اهل بیت (علیهم السلام) بودند یا اهل بیت (علیهم السلام) تکیه داشتند بر ازدواج آن‌ها- بحث هدیه‌ی کنار مهریه بوده.

و همین‌جا باید روی کلمه‌ی قرآنی "نحله" بحث کنیم که آیا نحله فقط شامل مهریه می‌شود یا نه شامل این هدیه هم می‌شود؟ و خوب مواردی که به خصوص خیلی بیشتر از مهرالسنه هست می‌بینیم که به عنوان هدیه هست یا به عنوان مهریه هست که طبیعتاً احکام فقهی آن هم ممکن است یک مقدار فرق بکند، و همین‌جا هست که ما می‌پردازیم به بحث تاریخ‌مندی مهرالسنه که آیا زمان چه تاثیری در این بحث مقدار و چگونگی و حکم مهرالسنه داشته؟ من ندیدم کسی

درباره‌ی تاریخ‌مندی بحث مهرالسنه بحث کند، مثلاً الان اگر بر فرض مهرالسنه معادل مالیش ۶۲ میلیون یا ۱۰۰ میلیون یا ۲۰۰ میلیون باشد، بالاتر از آن چه می‌شود؟ مثلاً حکم حرام دارد؟ حکم مکروه دارد؟ یا حکم مباح دارد؟ این‌ها بحث‌هایی که خوب وظیفه‌ی فقها هست که انجام بدهند، اما وظیفه‌ی مورخین هم این است که به اصطلاح جوانب مختلف موضوع را تنقیح بکنند و این مهر را در طول زمان بحث بکنند، در همین ارتباط ما می‌توانیم تاثیرگذاری عوامل مختلف بر این مهر را بررسی کنیم، مثلاً بحث تحولات سیاسی و اقتصادی که در جهان اسلام رخ داد، به خصوص مثلاً بحث فتوحات، خوب از فتوحات به بعد در همین رساله آمده که زنان مهریه‌ی خیلی خیلی بیشتری دریافت می‌کردند، و خوب در همین فاصله باز امام علی (علیه السلام) را داریم که باز تکیه‌ای روی مهرالسنه دارند، و همین طور بحث دولت‌ها، دولت‌های امویان، دولت‌های عباسیان که خود دولتمردان، خود حاکم اصلی، و همین طور وزرا و حاجبان و دیگر مناصب دولتی که داشتند چه مقدار می‌دادند به دختران خودشان یا دختران این‌ها از دیگران می‌گرفتند که خوب باز می‌بینیم که یک بلبشوی فراوانی هست، دیگر سقف ندارد تا همین طور که عرض کردیم هزار قطعه‌ی یاقوت یا پنج میلیون درهم یکصد هزار دینار این‌ها پیشرفته، و به این ترتیب به سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) کم‌اعتنایی شده، و همین طور نقش آموزه‌های دینی، آموزه‌های مذهبی، مثلاً در فرهنگ‌ها، خرده‌فرهنگ‌ها، چگونه هست در رابطه با مهر، و عرض کردم مثلاً چیزهایی که اضافه شده مثل شیربها که مشروع نیست، و همین طور آموزه‌های مذهبی، یکی از بحث‌هایی که خوب است انجام بشود و ما ندیدیم این بحث ورود کنیزان و کنیز گزینی در دوره‌های اسلامی هست که وقتی کنیز را می‌شده بخرد -حالا با یک قیمت کم یا زیاد- این چه تاثیری بر مهر زنان آزاد داشته؟ آیا تاثیر مثبت بوده؟ تاثیر منفی بوده؟ این هم جای کار دارد که باز ما ندیدیم روی این کار مستقلی انجام بشود، به هر حال بحث بسیار بسیار مهمی است، مبتلا به هم هست، و بسیار تاثیرگذار هست، تنقیح موضوع مهر در طول تاریخ که باز هم تاکید می‌کنم که ای کاش این کتاب خانم دکتر اعظم رضانی زودتر چاپ بشود که ما این گزارش‌های تاریخی را در یک جایی به صورت دقیق داشته باشیم.

خوب اجمالاً مباحث درآمدهای غیر اشتغال بحث شد، برویم به بحث هزینه‌کرد پردازیم، درآمدها و بحث دیگر هزینه‌کردها هست.

هزینه‌های زنان در دوران حضور

همین جا یک کتاب دیگری را خدمتتان معرفی بکنیم، ان شاءالله فهرست آن هم برای شما می‌گذاریم و آن کتاب «حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) از صلح امام حسن (علیه السلام) تا آغاز غیبت صغری» نوشته‌ی خانم سیده معصومه اخلاقی با همکاری این جانب که درباره‌ی حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) هست، اما الگویی که در این بررسی دارد می‌تواند درباره‌ی بحث زنان هم مورد توجه قرار بگیرد که جدا کرده درآمدها را، هزینه کردها را، حالا درباره‌ی ائمه (علیهم السلام) آن‌هایی که مربوط به شخصیت حقیقی آن‌ها می‌شود، آن‌هایی که مربوط به شخصیت حقوقی آن‌ها می‌شود، می‌گویم گرچه درباره‌ی ائمه (علیهم السلام) هست اما در این جا هم می‌تواند مورد توجه قرار بگیرد.

اما این زنان چگونه این مال‌ها را هزینه می‌کردند؟

این‌جا تاریخ خیلی خیلی مبهم است و چیزی نگفته و طبیعتاً ما نمی‌توانیم از متون تاریخی چیز چندانی به دست بیاوریم نسبت به این مقدار درآمدی که داشتند چه مقدار هزینه می‌کردند؟ و کجاها هزینه می‌کردند؟ درست مثل سازمان و کالت که باز درآمدها مشخص است، اما هزینه کردها به جز چند گزارش خیلی خیلی ما گزارش چندانی نداریم، مثلاً حالا عایشه، حفصه، ام‌سلمه، ام حبیبیه، این‌ها این همه مالی که درمی‌آوردند به خصوص از عطا خوب آن‌ها کجا می‌رفته؟ حالا بگویند مثلاً عایشه نگه داشته برای جنگ جمل که حالا این هم دقیق نیست، اما بقیه این مال‌ها کجا می‌رفته؟ مثلاً ام‌سلمه به فرزندان می‌داده؟ ام‌حبیبیه چکار می‌کرده؟ مال، مال بسیار بسیار سنگینی هست، حالا عمدتاً سالیانه بوده، بعضی‌ها ممکن است بگویند ماهیانه است، ولی به نظرم سالیانه هست این دوازده هزار درهم یا ده هزار درهم، و همین طور مقادیرهای دیگر، حتی برای مردان هم این هزینه کردها چندان گزارش نشده، و ما تک تک از لابه‌لای برخی از گزارش‌ها می‌توانیم مواردی را به دست بیاوریم، مثلاً در مورد حضرت خدیجه (سلام الله علیها) خوب می‌دانیم که تجارت می‌کرده، از تجارت مالش زیادتر می‌شده، و از وقتی هم که با پیامبر (صلی الله علیه و آله) ازدواج کردند این مال را در اختیار پیامبر (صلی الله علیه و آله) قرار دادند، حتی کسانی را هم که به عنوان غلام داشتند -مثل زید بن حارثه- این‌ها را در اختیار پیامبر (صلی الله علیه و آله)

قرار دادند که پیامبر (صلی الله علیه و آله) آن‌ها را آزاد کرد، باز در جلسات گذشته متذکر شدیم که مال فراوانی بود و تاثیرگذار بود، اما نه این که غلو بکنیم در این تاثیرگذاری و بگوییم نصف پیشرفت اسلام به خاطر این اموال بود.

در مورد حضرت فاطمه‌ی زهرا (سلام الله علیها) عرض کردیم که این‌ها وقف بوده، و حضرت این‌ها را وقف خاص کردند بر فرزندان که در طول زمان هم این اموال در میان فاطمیان -یعنی فرزندان حضرت فاطمه سلام الله علیها- در گردش بوده و تقسیم می‌شده.

آنچه که مسلم هست این است که بخش مهمی از این اموال با استقلالی که خود زن داشته صرف زندگی خود زن می‌شده، مثلا اگر نیاز به تجملاتی داشته، طلایی، جواهری، چیزی، کما این که درباره‌ی یکی از امامان (علیه السلام) -حالا امام باقر هست یا امام صادق (علیهما السلام) تردید دارم- که اصحاب می‌آیند و مثلا پرده‌ی خیلی فاخری را می‌بینند، اتاق‌های خیلی خوبی را می‌بینند، و امام (علیه السلام) می‌فرمایند که این پرده سلیقه‌ی خانم هست، و این اتاق چیدمانش سلیقه‌ی خانم هست، و از مهری که به او دادم این گونه بهره‌برداری کرده، خوب باز هم چون این موارد شخصی بوده، داخل خانه بوده، ما گزارش چندانی نداریم، اما خوب این مسلم است، برخی از گزارش‌ها دلالت بر این می‌کند که مثلا این خانم نذر خاصی داشته و آن را خرج کرده، مثلا درباره‌ی مادر متوکل ما داریم که ده هزار دینار نذر سلامتی متوکل کرده و آن را به امام هادی علیه السلام پرداخته، در کتاب کافی کلینی جلد ۱ صفحه‌ی ۴۹۹ به این گزارش پرداخته‌شده.

اما دو زن دیگر -حالا غیر از آن دو زن اولیه حضرت فاطمه‌ی زهرا و حضرت خدیجه (علیهما السلام)- در این دوران‌های متاخر هستند که هزینه‌کرده‌های آن‌ها خیلی خیلی در تاریخ برجسته شده، قبلا هم به نقش‌های آن‌ها در عرصه‌های دیگر پرداختیم، خیزران و زبیده، خیزران همسر مهدی عباسی و زبیده همسر هارون عباسی.

خوب درباره‌ی خیزران به خصوص در بحث حرمین شریفین و بناهایی که آن‌جا کردند گزارش‌های متعددی آمده، طبیعتا تاریخ‌نگاری در عصر عباسی رشد فراوانی کرده و به این موارد توجه ویژه‌ای نموده که مثلا گفتند که خیزران دار ارقم را که پیامبر (صلی الله علیه و آله) در آغاز طبق برخی از گزارش‌ها در آنجا تبلیغ می‌کرده خریده و به مسجد تبدیل کرده که ظاهرا بعدها به

مسجد الحرام متصل می‌شده، و در کتاب‌های مکه‌شناسی با عنوان "دار خیزران" معروف است، و این در سال ۱۷۱ هست، یا مثلاً قنات می‌ساخته و پل می‌ساخته در مسیر حج، و این‌ها در کتاب‌های حرمینی فراوان آمده، مثل «مرآة الحرمین الشریفین» از رفعت پاشا و دیگر کتاب‌ها.

زیبیده هم که باز بحثش را کردیم، او هم موقوفات فراوانی داشته، مثلاً گفته شده چشمه‌ای را از حنین به مکه احداث کرده که خرج فراوانی هم داشته به آن می‌گفتند چشمه‌ی زبیدی، یا در عرفات باز تاسیسات فراوانی را احداث کرده، به خصوص در بحث آبرسانی، و ته‌زنی چاه زمزم که چند ذره آن را عمیق‌تر کرده، ابن جبیر گزارشی دارد که از بغداد تا عرفات این کارهای زیبیده را برمی‌شمارد که در این مسیر چه احداثاتی داشته، چه تاسیساتی را بنا کرده.

خوب حالا زنان دیگری هم ممکن باشند، ما به عنوان نمونه عرض کردیم.

پس به طور خلاصه ما در این بحث آخر ما بحث زنان را از نظر اقتصادی تقسیم کردیم به: [درآمدها و هزینه کردها]، درآمد زنان تقسیم شد به: اشتغال و غیر اشتغال، و در هر دو بحث درآمدها و هزینه کردها را داشتیم.

خوب این تمام بحث ما در این سه رویکرد که ان شاءالله شاهد کارگاه‌های دیگر هم باشیم، باز توصیه می‌کنم به دوستان دیگر هم اگر کاری در این زمینه‌ها انجام دادند هم در گروه معرفی کنند، هم اگر صلاح دیدند خودشان به صورت کارگاهی آن‌ها را ادامه بدهند.

تا جلسات بعد همه‌ی دوستان را به خدای بزرگ می‌سپاریم و از درگاه خداوند متعال برای آن‌ها توفیق روزافزون می‌طلبیم.

والسلام علیکم و رحمة الله و برکاته.